

УДК 37.033+372.4

Т. М. Собченко

РОЗВИТОК ІДЕЙ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

© Собченко Т. М., 2015

<http://orcid.org/0000-0002-9213-5556>

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.33345>

У даній статті висвітлюється становлення та розвиток ідей природничої освіти в початковій школі другої половини ХХ століття у вітчизняній педагогічній думці.

Також у статті, на основі аналізу філософської та історико-педагогічної літератури, подається генеза становлення природознавства як навчального предмета, яке пройшло непростий шлях у своєму розвитку, починаючи з часів античності.

Особлива увага приділяється розкриттю вагомого внеску педагогів, методистів, науковців у розвиток природничої науки, природознавства як навчального предмета, що полягав у підборі ними аргументації щодо значення природознавства в усебічному розвитку особистості, підготовці навчальних посібників з природознавства, формуванні рекомендацій щодо методики викладання природознавчих дисциплін, пошуку конкретних кроків, пропозицій щодо реалізації загальнодидактичних принципів у процесі навчання природознавства.

Ключові слова: становлення, розвиток, ідеї, початкова школа.

Собченко Т. Н. Развитие идей естественнонаучного образования в начальной школе второй половины ХХ века (исторический аспект).

Данная статья освещает становление и развитие идей естественного образования в начальной школе второй половины ХХ века в отечественной педагогической мысли.

Также в статье, на основе анализа философской и историко-педагогической литературы, подается генезис становления природоведения как учебного предмета, которое прошло непростой путь в своем развитии, начиная со времен античности.

Особенное внимание уделяется раскрытию весомого вклада педагогов, методистов, научных работников, в развитие естественной науки, природоведения как учебного предмета, который заключался в подборе ими аргументации относительно значения природоведения во всестороннем развитии личности, подготовке учебных пособий, из природоведения, формировании рекомендаций относительно методики преподавания дисциплин

естествоведов, поиска конкретных шагов, предложений, относительно реализации общедидактических принципов в процессе обучения природоведению.

Ключевые слова: становление, развитие, идеи, начальная школа.

Sobchenko T. The development of the ideas in the elementary school science education in the second half of the twentieth century (the historical aspect).

This article discusses the formation and development of native pedagogical ideas in the elementary school science education in second half of the twentieth century.

Based on the analysis of philosophical and historical-pedagogical literature, the article explores the genesis of the formation of natural history as a school subject, which progressed significantly since the antiquity.

Special attention is given to understanding the significant contribution of teachers, methodologists, scientists who developed natural science and natural history as an educational subject. Their work presupposed the selection of their arguments regarding the meaning of science in the comprehensive development of personality, preparation of educational manuals on science, the formation of recommendations regarding the methodology of teaching, searching for some specific steps, and proposals on general didactic principles realization in the process of studying natural science disciplines.

Key words: formation, development, ideas, initial school.

Мета статті: на основі аналізу філософської та історико-педагогічної літератури розкрити становлення та розвиток ідей природничої освіти в початковій школі другої половини ХХ століття у вітчизняній педагогічній думці.

Основний виклад матеріалу.

Спілкування з природою збагачує духовний світ дитини, відкриває широкий простір для вияву її пізнавальних можливостей, розвитку почуттів і творчих здібностей. Сприймаючи явища природи, діти вчаться розуміти її гармонію, цілісність, єдність, доцільність, бачити результати праці, перетворюючої діяльності людини.

Багато вчених зазначають, що з самих юних років необхідно формувати в дітей розуміння того, що людина – це частка природи, і без неї неможливе наше життя. Окрім цього, природа – це могутній засіб виховання дитини, завдяки якому формується її особистість.

Природа здавна вважалась у педагогіці одним з найважливіших факторів освіти й виховання, і багато філософів, педагогів визначали велику роль природи в розвитку дитини.

Аналіз філософської, історико-педагогічної літератури [1-6] свідчить про те, що проблема розвитку природничої освіти в історії педагогічної думки розглядалася в контексті проблем формування всебічно розвиненої особистості, забезпечення її взаємозв'язку зі суспільством і навколишньою природою.

Так, ще давньогрецькій філософ Аристотель зібрав і систематизував величезний природничо-науковий матеріал своїх попередників, фактично підбивши підсумок набутих знань, сам здійснив низку глибоких спостережень. Значний внесок у біологію зробили також давньогрецький лікар Гіппократ – засновник медицини та римський лікар К.Гален, який прагнув до того, щоб усі природничо-наукові знання становили єдину систему («науку»), що перебувала під верховенством філософії.

Середні віки (VI – XIV ст.) характеризувалися пануванням схоластики і теології в Західній Європі та низкою яскравих відкриттів, зроблених ученими Близького Сходу і Середньої Азії (IX -XV ст.).

Саме в цей період накопичувались біологічні знання, підпорядковані, головним чином, медицині. Рослини вивчали переважно за їх лікарськими властивостями. Яскравим представником наукової думки цього періоду вважався Ібн Сіна (Авіценна), праця якого «Книга зцілення» містила чимало відомостей з природничих знань.

У добу Відродження почали посилено розвиватися різні галузі господарства і науки про природу, відбулося значне зростання вимог, що висувалися до освіти. Географічні, науково-природничі відкриття епохи Відродження й Нового часу (Ж.Бюффон, А.Везалій, Г.Галілей, К.Геснер, К.Лінней, А.Чезальпіно та інші) й пов'язані з ними дослідження рослинного та тваринного світу, відкриття ботанічних садів, музеїв, звіринців при університетах збагатили біологічні знання новими науковими фактами і відкриттями.

Особливе значення і важливість спілкування дитини з природою в системі освіти, педагогічну цінність зміцнення гуманних почуттів дитини засобами природи підкреслювали великі педагоги Я.Коменський, Ж.-Ж.Руссо, І.Песталоцці, А.Дістервег.

Представники реформаторської педагогіки кінця XIX – початку XX століть підкреслювали виключне значення вивчення природи для розвитку дитини. Так, згідно з концепцією педагогічного прагматизму (Дж.Д'юї, У.Кілпатрік, Е.Паркхерст та інші) природознавство було важливим компонентом навчального процесу, який надавав можливість практично реалізовувати соціальний (потреба у спілкуванні), конструктивний (потреба в русі), дослідницький (потреба в пізнанні і розумінні речей, явищ), експресивний (потреба в самовиразі) імпульси природного розвитку дитини. Представники концепції вільного виховання (Л.Гурлітт, Е.Кей, С.Френе та інші) вимагали широкого залучення природних об'єктів до процесу виховання дитини [1].

Проведений науковий пошук доводить, що природа як засіб усебічного розвитку, виховання дитини завжди була в центрі уваги вчених-гуманістів. Зокрема, в педагогічній спадщині М.Монтессорі, Р.Штайнера та інших видатних педагогів природа розглядалася як джерело внутрішнього морального вдосконалення дітей [1].

Слід підкреслити, що становлення і розвиток природничої освіти у вітчизняній педагогічній думці пов'язані з такими основними чинниками як: традиції народної культури й педагогіки, релігійний світогляд щодо невід'ємності людини від природи, прищеплення дітям любові, побожного, бережливо-господарського ставлення до природи; поява перших педагогічних пам'яток Київської Русі («Слово про похід Ігорів», «Повчання Володимира Мономаха дітям»); опанування початків природознавства у школах «учіння книжного»; природоохоронне виховання у братських школах; поширення азбуковників (перших підручників з вивчення природи).

У ході наукового пошуку з'ясовано, що вітчизняні педагоги надавали великого значення природі у вихованні дітей. Так, діяльність викладачів Києво-Могилянської академії (І.Гізель, І.Галятовський, Г.Конинський, П.Могила, Ф.Прокопович, С.Яворський) була спрямована на засвоєння зростаючим поколінням знань і досвіду доцільної взаємодії з природою. Видатний філософ, педагог Г.Сковорода звертав увагу на єдність людського й природного світів, необхідність формування духовності особистості через красу і неповторність природи [6].

Багато освітян, природодослідників (В.Арнольдї, А.Бекетов, В.Зуєв, М.Ломоносов, М.Максимович, А.Спойкович, М.Тереховський) працювали над розробкою змісту природничої освіти та засобів її засвоєння школярами.

Видатний педагог К.Ушинський закликав розширювати пізнання природи маленькою дитиною та спілкування з нею. З огляду на це вчений обґрунтував природничу освіту як засіб усебічного розвитку особистості й визначив її завдання (формування системи інтегрованих природничих знань та вмінь дослідження природи, розвиток розумових здібностей учнів, їхньої активності, спостережливості, творчої фантазії, самостійності, виховання в дітей дбайливого ставлення й любові до природи).

Ідеї К.Ушинського про виховну цінність природи розвивали й збагачували Х.Алчевська, А.Бекетов, Б.Грінченко, Д.Кайгородов, М.Корф, П.Лесгафт, Т.Лубенець, С.Миропольський, О.Павлов, М.Пирогов, В.Половцов, І.Полянський, С.Русова, В.Стоюнін, Л.Толстой, К.Ягодовський та багато інших педагогів. Вони обґрунтовували принципи здійснення природничої освіти учнів (системність, науковість, доступність, зв'язок з життям, природовідповідність, забезпечення єдності навчання й виховання, наочність, реалізація міжпредметних зв'язків, екологічність, формування дбайливого ставлення до природного довкілля), створювали оригінальні посібники з методики природознавства, в яких обґрунтовувалась організація навчальної діяльності школярів з урахуванням взаємозв'язку наукових знань і чуттєвого сприйняття природних об'єктів та явищ.

Цікаві ідеї щодо викладання природознавства висловлював у своїх працях О.Герд. Він наголошував на тому, що у процесі вивчення природознавства учні повинні не тільки оволодівати знаннями про природу, розвивати пізнавальні здібності, але й формувати науковий світогляд, а методи навчання мають спиратися на закономірності засвоєння учнями нових знань і сприяти їх активному сприйняттю.

Особливого значення у вивченні природи для розвитку дитини надавали члени українських громад (Київської Громади, Громади Наддніпрянської України). Вони підкреслювали роль етнографії як галузі морального природознавства і вважали одним з першочергових завдань вивчення українського побуту, фольклору і виховання дітей на цій основі. Видатні члени громад (Г.Виноградов, Н.Загледа, О.Кістяківський, О.Русов, К.Шейковський та

інші) розглядали дитяче життя, пов'язуючи його з циклом річних свят, кліматичними змінами у природі, господарством дорослих; підкреслювали необхідність видання шкільних книг, в яких би містилися дані з природознавства, фізики, хімії, астрономії, сільського господарства та інших наук.

Слід підкреслити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. питання значення природи у вихованні та розвитку дитини продовжували привертати увагу вчених-природознавців, педагогів, методистів (Д.Кайгородов, Н.Крупська, А.Макаренко, В.Наталі, А.Пінкевич, В.Половцов, І.Полянський, Б.Райков, Л.Севрук, К.Ягодовський), які наголошували на необхідності вивчення дитиною навколишнього світу, збереження й відновлення природних ресурсів; доводили доцільність збільшення кількості шкільних курсів природничих дисциплін, оскільки вбачали у вивченні природознавства дієвий шлях формування всебічно розвиненої особистості. У цей час видатними науковцями, педагогами були розроблені різні підходи до побудови змісту природничої освіти.

Необхідно зазначити, що протягом XIX – початку XX ст. природознавство впроваджувалось у школи, зокрема початкову школу. Так, природознавство вивчалось у школах протягом 1804-1828 рр.; з 1852 р. по 1870 р. його вивчення було поновлене, що зумовлювалось бурхливим розвитком природничих наук, активізацією педагогічної думки про необхідність вивчення природи учнями, але протягом 1871-1900-х рр. природнича освіта була заборона на державному рівні, оскільки урядовими колами природознавство розглядалось як «неблагодійне» (причина безбожності, матеріалізму, розумового розбещення, опора суспільній смуті); протягом 1901-1920 рр. природознавство знову вводилось у школи внаслідок відродження суспільного інтересу до освіти в цілому й активізації педагогічно-природничої думки зокрема [5].

На початку XX століття спостерігалось посилення суспільного інтересу до освіти загалом, а також значний розвиток різних питань природничої освіти, а саме: ідеї вільного виховання, космізму (єдності й залежності людини і навколишнього світу), народності (В.Вахтеров, П.Каптерев, С.Русова, С.Шацький та інші), удосконалення змісту природничої освіти (Д.Кайгородов, В.Половцов, І.Полянський, Л.Севрук та інші), розробки різних підходів до

застосування пошуково-дослідницьких методів у навчанні (Г.Ващенко, В.Наталі, А.Пінкевич, Б.Райков, К.Ягодовський та інші).

Основною особливістю довоєнної радянської педагогіки було те, що вона намагалась надати процесу вивчення природи і спілкуванню учнів з нею діяльнісний характер й водночас підкреслювала важливість читання, проведення спостережень, екскурсій, організації роботи юних натуралістів, краєзнавчої роботи для вивчення природи.

Так, Н.Крупська наголошувала, що формування ставлення до реальної дійсності, зокрема до природного середовища, має відбуватися у процесі діяльності. До того ж важливим засобом навчально-виховної роботи Н.Крупська вважала краєзнавчий музей, робота якого мала спрямовуватися на всебічне висвітлення життя рідного краю, його історії, перспектив розвитку. Видатний педагог А.Макаренко зазначав, що природа сприяє формуванню моральних рис особистості, зокрема у правильно організованій трудовій діяльності [5]. Тому видатними педагогами та методистами того часу створювалась навчально-методична література з організації спостережень у природі, проведення екскурсій, організації позакласної роботи.

Проте в 1923 р. були запропоновані так звані «комплексні програми» замість предметних програм. За цими комплексними програмами природознавство як навчальний предмет перетворилось на окремі, не пов'язані між собою розділи сільського господарства. Дітям подавались лише окремі уривки безсистемних знань про природу. Таке вивчення природознавства не могло забезпечити тієї освітньо-виховної ролі, яку воно мало відігравати в загальній системі роботи школи, і в 1932 р. були затверджені нові стабільні програми для початкової та середньої школи. Значні зміни у природознавство початкових класів було внесено в 1948 р., коли було прийнято рішення про вивчення природознавства в I-III класах у процесі пояснювального читання. Як самостійний навчальний предмет природознавство залишалось лише в IV класі. Його програма була скорочена і спрощена. Проте багато педагогів того часу (П.Завітаєв, В.Маркін, А.Перротте, М.Скаткін та інші) підкреслювали необхідність засвоєння молодшими школярами знань про природу, тому на допомогу вчителю видавалась значна кількість методичних посібників із природознавства.

Таким чином, природознавство як предмет викладання з'явився не випадково, а завдяки зростанню вимог, що висувались до освіти, у зв'язку з розвитком різних галузей господарства країн і наук про природу, що починали посилено розвиватися у XV-XVI ст. Шкільне природознавство з'явилося на певному етапі розвитку шкільної освіти взагалі. Тому як предмет викладання воно тісно пов'язане зі загальним станом педагогічної науки певного часу і як частина цілого комплексу освітніх заходів так чи інакше складає єдине ціле.

Необхідно зазначити, що у другій половині XX століття в науковому світі з'явилися праці багатьох учених-педагогів, де висвітлено різноманітні аспекти вивчення природознавства в початковій школі. Аналіз наукових праць представників педагогічної та природознавчої думки (Л.Березівська, І.Зверев, З.Клепініна, Л.Мельчаков, Л.Нарочна, В.Перекалова, А.Плешаков, О.Попова, М.Скаткін, О.Сухомлинська) засвідчує, що в досліджуваний період (друга половина XX сторіччя) організація природничої освіти молодших школярів визначалася освітньою політикою й підпорядковувалася завданням соціально-економічного розвитку держави, що зумовило досить суперечливу генезу розглядуваної проблеми з наявністю позитивних та негативних тенденцій.

Висновки. Отже, на становлення та розвиток ідей природничої освіти в початковій школі другої половини XX століття у вітчизняній педагогічній думці сприяли традиції народної педагогіки; поява перших педагогічних пам'яток Київської Русі; опанування початків природознавства у школах «учіння книжного»; природоохоронне виховання у братських школах; поширення азбуковників; діяльність викладачів Києво-Могилянської академії (І.Гізель, І.Галятовський, Г.Конинський, П.Могила, Ф.Прокопович, С.Яворський); акцентування Г.Сковородою уваги на єдності людського й природного світів; активна діяльність освітян, природодослідників (В.Арнольдї, А.Бекетов, В.Зуєв, М.Максимович, А.Спойкович, М.Тереховський); обґрунтування видатними педагогами (Х.Алчевська, О.Герд, Б.Грінченко, М.Корф, П.Лесгафт, Т.Лубенець, М.Пирогов, В.Стоюнін, К.Ушинський) цілей, завдань, принципів, підходів до побудови змісту природничої освіти, форм і методів її реалізації в початковій школі.

Література

1. Дидактика средней школы / под ред. Данилова М.А., Скаткина М.Н. — Москва: Просвещение, 1975. — 303 с.
2. Каптерев П.Ф. О свойствах учителя / П.Ф.Каптерев. — Избранные педагогические сочинения. — Москва, 1982. — 693 с.
3. Корф Н.А. Русская начальная школа: Руководство для земских гласных и учителей сельских школ /Н.А.Корф. — СПб., 1879. — 376 с.
4. Любен А. Обучение естественной истории: сб. переводов по педагогике, дидактике, методике /А.Любен. — Т.2. — СПб., 1872. — С. 130-160.
5. Шульга І.К. Нариси з історії шкільного природознавства в Росії /І.К.Шульга.— К.: Рад.школа, 1955. — 290 с.
6. Ягодовский К.П. Вопросы общей методики естествознания / под ред. Н. Скаткина. — Москва: Учпедгиз, 1954. — 275 с.